

The Architecture of Anxiety and People's Lived Experience of Space in Wartime: An Ethnographic Study of the Twelve-Day War in Tehran

Alireza Hassanzadeh¹, Mansur Moradi², Somayeh Karimi³

1. Associate Professor, Anthropological Research Center, Cultural Heritage and Tourism Research Institute, Tehran, Iran (Corresponding Author).

Email: a.hasanzadeh@richt.ir

2. Assistant Professor, Anthropological Research Center, Cultural Heritage and Tourism Research Institute, Tehran, Iran.

3. Assistant Professor, Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran.

Article Info

 <https://doi.org/10.61882/Athar.2865.2035>

Pp: 65 - 84

Article Type:

Research Article

Article History:

Received: 2025/08/17

Revised: Accepted: 2025/09/25

Accepted: Accepted: 2025/09/29

Use your device to scan
and read the article online

Athar Journal

Journal of the Research Institute of Historical Buildings and Fabrics, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism (RICHT), Tehran, Iran.

Owner & Publisher:

Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT), Tehran, Iran.

Journal Homepage: <https://athar.richt.ir/>

Abstract

Following the recent military incidents and rising public fears of aerial or missile attacks in Iran, the citizens of Tehran encountered a new and anxiety-laden experience of their everyday spaces. This article, based on ethnographic research, analyzes how Tehran's residents lived and perceived urban and domestic spaces during moments of threat and crisis. The central question concerns how fear and insecurity caused by wartime threats transform the meaning, function, and spatial perception of ordinary places such as homes, streets, subways, courtyards, staircases, rooftops, and public areas. Through qualitative interviews, participant observation, and analysis of popular narratives collected during the Twelve-Day War period, the study reveals that Tehran's urban space is not merely a physical structure but also a spatial dimension of identity—a psychosocial and emotional ground for the reinterpretation of space. During times of alerts or rumored attacks, some places were redefined as “symbolic shelters,” while others were perceived as “zones of maximum insecurity.” The study also explores how collective memories of past catastrophes—such as the Bam earthquake, the COVID-19 pandemic, and the Iran–Iraq War of the 1980s—shape current spatial perception and emotional geographies of fear. By comparing these experiences, the article conceptualizes the “architecture of anxiety” as a dynamic system of lived spatial relations under threat. The authors finally argue that rethinking urban architectural design under conditions of crisis must take into account people's lived experiences of space, fear, and security.

Keywords: Spatial Anxiety, Urban Ethnography, Collective Memory, Lived Experience, Tehran.

Citations: Hassanzadeh, A., Moradi, M. & Karimi, S., (2025). “The Architecture of Anxiety and People's Lived Experience of Space in Wartime: An Ethnographic Study of the Twelve-Day War in Tehran”. *Athar*, 46(110): 65-84. <https://doi.org/10.61882/Athar.2865.2035>

Homepage of this Article: <https://athar.richt.ir/article-2-2035-en.html>

© The Author(s) Copyright © 2025 The Authors. Published by Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT).

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

Introduction

Any event that disturbs the mental image of the city in the collective imagination of Iranians can become the ground for the emergence of new meanings and experiences of urban life. From this perspective, people's lived experiences of everyday spaces during wartime help us to understand the "architecture of anxiety" not as an architectural style or form but as a socio-sensory phenomenon. Within this architecture, space becomes a medium for fear, unease, intrusive memory, and insecurity. As will be discussed, historical and cultural memory intertwines earlier horizons of disaster with the present moment, intensifying spatial perception and emotional impact.

Historical precedents such as the mass departures during the Mongol and Ghalzai invasions of the thirteenth century—when cities like Rayy, Neyshabur, Tabriz, and Isfahan were abandoned—illustrate how leaving one's home or birthplace became synonymous with the loss of safety and belonging. Similarly, the Tabriz earthquake of 1169 CE or the Rudbar earthquake of 1990 show how forced migration redefines the meaning of home and space (Hassanzadeh, 2015; Karimi & Hassanzadeh, 2021). More recent experiences of droughts and the formation of abandoned villages in Iran further demonstrate the spatial dimension of collective trauma (Banavand, 2006).

In the modern and contemporary history of Iran, the Iran–Iraq War (1980–1988) remains a central reference point in the collective memory of war experience. Its echoes are still visible among post-war generations, especially under the shadow of new threats (Salimi, 2017a; 2017b). Memories of leaving home, bombardments, urban destruction, and the redefinition of domestic safety spaces persist in social consciousness. Likewise, during the COVID-19 pandemic, spatial perception underwent radical transformation, as fear and isolation reshaped everyday life (Hassanzadeh & Asadzadeh, 2021).

Thus, the interplay of long-term and short-term memories creates what may be called an "intrusive memory" that amplifies the sense of catastrophe, producing what we may term a "multiplied disaster" within the urban experience. This framework allows us to understand how the architecture of Tehran under threat becomes both a physical and emotional landscape—a city where anxiety itself takes spatial form.

Discussion

The ethnographic findings of this study demonstrate how the recent wartime event profoundly transformed Tehran citizens' lived experience and perception of space at psychological, embodied, symbolic, and social levels. The crisis reconfigured both private and public spatial meanings, destabilizing the affective geography of home and city. Similar to observations by Low (2017) and Lefebvre (1991), the participants' accounts reveal that "space" became an extension of embodied fear. Homes—once sites of comfort—were reimagined as fragile and unsafe. Participants frequently relocated their sleeping areas away from windows, sharing rooms collectively as a form of emotional solidarity and corporeal protection. Physical symptoms of anxiety such as insomnia, chest pain, and headaches became somatic expressions of spatial insecurity.

A salient theme was the reactivation of collective and individual memories from earlier disasters, including the Iran–Iraq war, the Bam earthquake, and the COVID-19 pandemic. These intrusive

memories, or intervening memories (Young, 1995; van der Kolk, 2014), re-emerged involuntarily through flashbacks, dreams, and bodily sensations. The phenomenon corresponds to Lefebvre's notion of the "representation of memory in space," where trauma transforms familiar spaces into mnemonic landscapes of loss. Individuals displaced during the 1980s war reported heightened anxiety, as domestic interiors evoked memories of bombardment and forced migration. This process reconstituted a "domestic architecture of grief," where houses embodied vulnerability and recurrence of absence.

Dreams and compulsive behaviors also reflected the unconscious internalization of threat. Nightmares of collapse, separation, and burial under debris symbolized spatially situated fear. Compulsive phone calls to loved ones and restrictions on children's movement revealed anxiety as a social and spatial phenomenon. As Hoffman (2002) notes in post-earthquake contexts, such fears reflect the "monstrous imagination of space" that emerges after catastrophe.

Moreover, citizens' avoidance of public places—streets, cafés, and parks—signified a collapse of urban sociability and the emergence of "spatial nostalgia." Participants expressed longing not only for familiar urban settings but also for national heritage sites such as Hafeziyeh, Pasargadae, and Ferdowsi's tomb—symbolic spaces representing continuity and security (Goodman, 2009). These imagined returns to heritage sites suggest that cultural memory functions as a spatial refuge during crisis.

Comparative analysis with past Iranian disasters (Bam earthquake, Iran–Iraq war, and COVID-19) reveals overlapping experiential patterns: somatic anxiety, spatial displacement, and mnemonic intrusion. Across all cases, trauma reshaped the sensory order of space—its sounds, smells, textures, and rhythms. Following van der Kolk (2014), such embodied memories illustrate how trauma is not only remembered but also "lived" through the body and the materiality of space, linking collective suffering to the reconstruction of identity and belonging in post-crisis urban life.

Conclusion

This ethnographic study has demonstrated that social and military crises—such as war, earthquakes, and pandemics—deeply shape people's lived perception of space, memory, and temporality. Heightened sensory anxiety, intrusive memory, and the disruption of spatial and temporal order have collectively transformed everyday environments from familiar and secure settings into unstable and threatening landscapes. In the case of Tehran, these phenomena redefined the meanings of domestic and urban spaces: the home, the street, and other ordinary locations were no longer neutral or safe but became emotionally charged and symbolically fragile.

The closure of public and cultural institutions—such as museums, parks, and libraries—further intensified this sense of spatial deprivation. These places, which normally function as repositories of collective memory and identity, became inaccessible, leading to symbolic loss and a rupture in cultural continuity. This deprivation not only affected citizens' sense of belonging but also weakened the shared emotional infrastructure of the city.

The findings suggest that in times of crisis, urban planning and architectural design should move beyond physical considerations to include affective, psychological, and mnemonic dimensions of

spatial experience. Recognizing fear and insecurity as integral to spatial life under threat requires a new conceptual and practical approach to architecture—what this study terms the architecture of anxiety. This architecture is not solely about defensive design or material resistance; rather, it concerns the capacity of spaces to absorb, reflect, and heal collective emotional trauma.

To rebuild a sense of safety and identity after crises, architects and policymakers must engage deeply with the lived experiences of citizens, particularly their emotional geographies and memory-laden relationships with place. Designing for resilience, therefore, is not only about reconstructing infrastructure but also about reconstructing the sensorial and symbolic layers of space that sustain everyday life.

Ultimately, the study argues that crisis-driven urban transformation offers a rare ethnographic window into the intertwined dynamics of fear, memory, and belonging. It calls for a rethinking of how cities are conceptualized and lived during states of emergency. By centering the ethnographic voice of residents, this research contributes to a broader understanding of how urban anxiety becomes materialized in architecture and how the imagination of public and domestic spaces may foster collective recovery, cultural continuity, and the reconstitution of hope in post-crisis Tehran.

Acknowledgments

The authors would like to thank the participants who generously shared their experiences during a time of uncertainty and fear. Special appreciation is extended to colleagues at the Anthropological Research Center and the Institute for Humanities and Cultural Studies for their constructive feedback and support.

Author Contribution

All authors contributed equally to field observations, interviews, and data interpretation. The ethnographic fieldwork was conducted collaboratively in various districts of Tehran during and after the twelve-day wartime period.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest.

معماری اضطراب و تجربه مردم از فضا در شرایط جنگی: مطالعه مردم‌نگارانه رخدادهای جنگ ۱۲ روزه در تهران

علیرضا حسن‌زاده^I، منصور مرادی^{II}، سمیه کریمی^{III}

I. دانشیار پژوهشکده مردم‌شناسی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

Email: a.hasanzadeh@richt.ir

II. استادیار پژوهشکده مردم‌شناسی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

III. استادیار پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران.

اطلاعات مقاله

چکیده

<https://doi.org/10.61882/Athar.2865.2035>

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۸۴-۶۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۲۶

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۷/۰۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۰۷

در پی رخدادهای نظامی اخیر و بالاگرفتن نگرانی‌های عمومی از حملات هوایی یا موشکی در ایران، شهروندان تهرانی تجربه‌ای جدید و اضطراب‌آمیز از فضاهای روزمره خود یافتند. این پژوهش با رویکردی مردم‌نگارانه، به تحلیل تجربه زیسته مردم تهران از فضا در لحظات تهدید و بحران اخیر می‌پردازد. پرسش اصلی پژوهش آن است که چگونه احساس ترس و ناامنی ناشی از تهدید جنگی، معنا، کارکرد و ادراک فضایی مکان‌های روزمره درون‌خانگی و برون‌خانگی را مانند خانه، خیابان، مترو، حیاط، پله‌ها، پشت‌بام‌ها یا مکان‌های عمومی تغییر می‌دهد. در این پژوهش از طریق انجام مصاحبه‌های کیفی، مشاهده مشارکتی و تحلیل روایت‌های مردمی درباره بازه زمانی جنگ ۱۲ روزه، داده‌هایی گردآوری شده است که نشان می‌دهند فضای شهری در تهران، نه تنها ساختاری فیزیکی، که مرتبط با ابعاد فضایی هویت بوده و بستری احساسی، روانی و اجتماعی برای ظهور تفسیر و تجربه جدید از درک فضای شهری است. در زمان هشدار حمله یا شایعه تهدید، برخی فضاها به «پناهگاه‌های نمادین» و برخی دیگر به «ناامن‌ترین نقاط» تبدیل می‌شوند. این پژوهش هم‌چنین نشان می‌دهد که حافظه جمعی ناشی از رخدادهای دیگر چون زلزله بم، همه‌گیری ویروس کرونا و جنگ ایران-عراق در دهه ۱۳۶۰ ه.ش.، چگونه در ادراک فضایی بازتاب یافته و این موارد با معماری اضطراب در فضاهای امروزی تهران مقایسه می‌شود. در نهایت، نویسندگان پیشنهاد می‌کنند که بازاندیشی در طراحی معماری شهری در شرایط بحران، نیازمند توجه به تجربه‌های زیسته مردم از فضا، ترس و امنیت است.

کلیدواژگان: اضطراب فضایی، مردم‌نگاری شهری، حافظه جمعی، تجربه زیسته، تهران.

فصلنامه علمی اثر

نشریه پژوهشکده اینبه و بافت‌های تاریخی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

ناشر:

پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

ارجاع به مقاله: حسن‌زاده، علیرضا؛ مرادی، منصور؛ و کریمی، سمیه، (۱۴۰۴). «معماری اضطراب و تجربه مردم از فضا در شرایط جنگی: مطالعه مردم‌نگارانه رخدادهای جنگ ۱۲ روزه در تهران». اثر ۴۶ (۱۱۰): ۸۴-۶۵. <https://doi.org/10.61882/Athar.2865.2035>

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: <https://athar.richt.ir/article-2-2035-fa.html>

مقدمه

تهران، به عنوان بزرگ‌ترین کلان‌شهر ایران و یکی از پرتراکم‌ترین پایتخت‌های خاورمیانه، همواره در معرض تنش‌های سیاسی و نظامی منطقه‌ای و بحران‌های انسانی و طبیعی بزرگ در طول تاریخ قرار داشته است. از زمان بنیان‌گذاری تهران به مثابه پایتخت ایران از سوی «آقامحمد خان قاجار» در سال ۱۷۸۶ م. / ۱۱۷۱-۱۱۷۰ ه. ش. (Syed et al., 2011: 218)، این شهر شاهد رخدادها و بحران‌های گوناگونی بوده است؛ تجربه جنگ در سال‌های ۱۲۲۷ ه. ش. / ۱۸۴۸ م. (جنگ ایران و روسیه)، اشغال تهران از سوی متفقین ۱۹۴۱ م. / ۱۳۲۰ ه. ش.، حملات موشکی و هوایی عراق ۱۳۶۷-۱۳۵۹ ه. ش. / ۱۹۸۸-۱۹۸۰ م.، زلزله‌های ۱۱۸۳ ه. ش. / ۱۸۰۴ م.، ۱۲۳۳ ه. ش. / ۱۸۵۴ م.، قحطی در سال‌های ۱۲۳۰ ه. ش. / ۱۸۵۱ م.، ۱۲۹۷ ه. ش. / ۱۹۱۸ م.، همه‌گیری‌های وبا ۱۲۷۹ ه. ش. / ۱۹۰۰ م.، آنفولانزای اسپانیایی ۱۲۹۷ ه. ش. / ۱۹۱۸ م.، شیوع سل و وبا ۱۳۳۵ ه. ش. / ۱۹۵۶ م. و همه‌گیری ویروس کووید-۱۹ در سال ۱۳۹۹ ه. ش. / ۲۰۲۰ م. (سلیمی، ۱۳۹۶ الف؛ ۱۳۹۶ ب؛ ۱۴۰۳؛ کتابی، ۱۳۸۴؛ Hassanzadeh & Asadzadeh, 2021). هر یک از بحران‌های مذکور روال زندگی عادی را مختل کرده، نظم معمول را دچار آشفتگی ساخته و در نتیجه بر ادراک شهروندان از فضای شهری تهران اثر نهاده است.

در سال اخیر، رخدادهای آشکار و پنهان نظامی از سوی بازیگران بین‌المللی یا منطقه‌ای، به‌ویژه در قالب حملات موشکی یا عملیات هوایی، سبب شکل‌گیری مجدد نوعی از اضطراب جمعی در میان بخش قابل توجهی از شهروندان تهرانی شده است؛ اضطرابی که ادراک فضایی آنان را از محیط اطراف و درک آن دگرگون ساخته است. در چنین شرایطی، فضاهای به‌ظاهر آشنا هم‌چون: خانه، خیابان، پله، پشت‌بام یا حیاط، دچار تغییراتی در معنا، کارکرد و کاربری می‌شوند که ریشه در ترس، ناامنی و بازخوانی مخاطرات جدید یا خاطرات تاریخی مشابه دارند. پژوهش‌های پیشین درباره رابطه میان بحران و فضا در مطالعات شهری، نشان داده‌اند که فضا نه فقط یک ظرف فیزیکی، بلکه یک سازه اجتماعی، روانی و فرهنگی است که تحت تأثیر شرایط خطر (مانند: جنگ، زلزله، همه‌گیری یا ...) معنایی جدید می‌یابد (Low & Lawrence-Zúñiga, 2003; Lefebvre, 1991). اصولاً خانه در فرهنگ ایرانی مظهر امنیت در برابر تهدید خارجی است، جایی که با مفاهیمی چون مادرانگی گره خورده است (حسن‌زاده، ۱۳۹۵). صورت‌های کهن‌الگویی چون ورجمکرد، سیاوش‌گرد، و غیره همگی ویژگی مهم شهر را در خلق امنیت ترسیم می‌کنند. ورجمکرد و سیاوش‌گرد، شهرهایی هستند آرمانی که در آن‌ها امنیت دارای اهمیت است. یکی از عمده‌ترین دلایل ساخت شهرها با دیوارها و حصارهای بلند و شهرهای زیرزمینی در مناطق اهمیت عنصر امنیت بوده است.

بر این اساس، هر رخدادی که صورت مثالی شهر را در ذهن ایرانیان دچار آشفتگی نماید، می‌تواند بستر ظهور معنا و تجربه‌ای جدید در تعریف تجربه زیسته شهر باشد. از این منظر، تجربه زیسته مردم از فضاهای روزمره در زمان شرایط جنگی، می‌تواند به ما کمک کند تا «معماری اضطراب» را نه تنها به عنوان سبک یا فرم کالبدی، بلکه به مثابه پدیده‌ای اجتماعی و حسی دریا بیم؛ معماری‌ای که درون آن، فضا به یک میانجی ترس، فقدان آرامش، حافظه مداخله‌گر یا ناامنی بدل می‌شود. در این چشم‌انداز، هم‌چنان که شرح داده خواهد شد، حافظه تاریخی و فرهنگی به ترکیب افق‌های پیشین فاجعه با افق و سپهر معاصر در لحظه و بازه وقوع، پیوند خورده و بر شدت تأثیرپذیری از رخداد و ادراک فضایی آن می‌افزاید. نمونه‌هایی چون ترک شهر در زمان حمله مغول‌ها یا غلجایی‌ها در قرن ۱۳ م. / در شهرهایی چون: ری، نیشابور، تبریز و اصفهان یادآور گونه‌ای ترک زادگاه و گاه وطن و دور شدن از خانه/زادگاه به مثابه فضای آرامش است. زلزله تبریز در سال ۱۱۶۹ م. مثال دیگری از میان رفتن فضای زادگاهی و سفر اجباری به نقاط دیگر را نشان می‌دهد (حسن‌زاده، ۱۳۹۴)، آن‌چه حتی در تجربه متأخر زلزله رودبار ۱۳۶۹ ه. ش. نیز دیده می‌شود (Karimi & Hasdanzadeh, 2021). مسئله جدایی از خانه/زادگاه در مورد خشک‌سالی و پیدایی روستاهای متروک در چند دهه اخیر در ایران تجربه شده است (بناوند، ۱۳۸۵).

در بستر تاریخ معاصر و نزدیک ایران، جنگ ایران-عراق (۱۳۶۷-۱۳۵۹) یکی از اصلی‌ترین نقاط مرجع حافظه جمعی پیرامون تجربه جنگی است و بازتاب این حافظه در نسل‌های پس از جنگ، به‌ویژه در شرایط تهدیدهای

معاصر، دیده می‌شود (سلیمی، ۱۳۹۶ الف؛ ۱۳۹۶ ب). این تجربه حاوی محتوایی چون ترک خانه/زادگاه، خاطره بمباران و موشک باران، ویرانی شهر و غیره است (همان). این امر در مورد آخرین مخاطره، یعنی همه‌گیری کووید-۱۹ نیز صدق می‌کند که در آن ادراک فضا کاملاً تحت تأثیر همه‌گیری قرار گرفت (Hassanzadeh & Asadzadeh, 2021). به این ترتیب، حافظه مداخله‌گر در پیوند با حافظه بلندمدت و کوتاه‌مدت، بر شدت فاجعه افزوده و ما را با مضاعف شدن فاجعه یا فاجعه مضاعف در سپهر زندگی شهری روبه‌رو می‌سازد. فاجعه مضاعف الگوی جدیدی است که در ایران امروز ظاهر شده و در آن پیوند صورت‌های کلاسیک فاجعه طبیعی و انسانی، مدیریت ناپایدار و تغییرات اقلیمی را دربر دارد (Ibid).

در پی بازه زمانی جنگ ۱۲ روزه و بالاگرفتن نگرانی‌های عمومی از حملات هوایی یا موشکی در این دوره، شهروندان تهرانی تجربه‌ای جدید و اضطراب‌آمیز از فضاهای روزمره خود یافتند. این پژوهش با رویکردی مردم‌نگارانه، به تحلیل تجربه زیسته مردم تهران از فضا در لحظات بحرانی رخداد اخیر می‌پردازد.

پرسش‌های پژوهش: پرسش اصلی این پژوهش آن است که، چگونه احساس ترس و ناامنی ناشی از رخداد نظامی در بازه جنگی، معنا، کارکرد و ادراک فضایی مکان‌های روزمره را تغییر می‌دهد؟ تغییر یاد شده از ادراک فضا در دو چشم‌انداز کلیدی قابل مشاهده است؛ فضای درون‌خانگی و برون‌خانگی که می‌توان آن را با نام فضای درون مسقف و فضای عمومی نیز توصیف کرد (Rosaldo et al., 1974). این پژوهش هم‌چنین نشان می‌دهد که حافظه جمعی ناشی از جنگ ۱۲ روزه هوا-پایه چگونه در ادراک فضایی نسل‌های جدید بازتاب یافته و معماری اضطراب در فضاهای امروزی تهران شکل گرفته است. در نهایت، نویسندگان پیشنهاد می‌کنند که بازاندیشی در طراحی معماری شهری در شرایط بحران، نیازمند توجه به تجربه‌های زیسته مردم از فضا، ترس، و امنیت است. در شرایطی که ادبیات طراحی شهری هنوز اغلب صرفاً به راهکارهای فنی در مواجهه با بحران‌های نظامی می‌پردازد (Graham, 2010)، این پژوهش بر آن است که تجارب زیسته مردم را درک کرده، و از خلال روایت‌های آنان، به بازاندیشی هویتی و فرهنگی در مفهوم «فضا در بحران» و «امنیت در معماری شهری» از منظر مردم‌شناسی بپردازد.

پرسش کلیدی این پژوهش آن است که رخداد یادشده (جنگ ۱۲ روزه) تا چه حد درک مردم تهران را از فضا دچار دگرگونی کرده و تجربه زیسته متفاوتی از فضا را نقش زده است؟ چگونه خاطرات نسلی و اضطراب‌های کنونی، در بازشناسی فضاهای شهری نقش‌آفرینی می‌کنند و خاطره رخداد-بحران‌های پیشین چه تأثیری بر ادراک فضا می‌نهند؟ در رخداد مذکور چگونه «احساس امنیت» یا «احساس ناامنی» از سطح ذهنی و حسی به سطح کالبدی و طراحی معماری شهری وارد می‌شود؟ پژوهش حاضر، با اتخاذ رویکردی انسان‌شناختی و مردم‌نگارانه، در پی پاسخ دادن به این پرسش‌های کلیدی است.

اما در کنار پرسش‌های کلیدی یادشده، این پژوهش سعی دارد به پرسش‌های فرعی نیز از این شمار پاسخ گوید: تجربه‌های بحرانی هم‌چون زلزله، بیماری همه‌گیری و جنگ چگونه از طریق حافظه مداخله‌گر و اضطراب پس از سانحه، ادراک حسی و زیسته فضا را در افراد جامعه مورد مطالعه تحت تأثیر قرار می‌دهند؟ چگونه تفاوت در نوع بحران (طبیعی، زیستی، و انسانی) به تفاوت در بازنمایی حسی فضا (صدا، بو، لرزش و منظره) و راهبردهای مواجهه با فقدان فضاهای مانوس در مورد مطالعه منجر می‌شود؟ تجربه نزدیک و دور براساس رویکرد نظری «روزالدو» (Rosaldo, 2014)، در رخداد اخیر چگونه قابل تعریف است و آیا ادراک فضایی متفاوتی را شکل داده است؟

روش پژوهش: این پژوهش در چارچوب رویکرد کیفی و به‌ویژه روش مردم‌نگاری شهری انجام شده است که از روش‌های کلیدی مطالعات مردم‌شناسی است (بلانچارد، ۱۳۸۷). داده‌های تحقیق در خلال بازه زمانی ۲۳ خرداد تا ۳ تیر ۱۴۰۳ ه.ش. / ۱۳ ژوئن تا ۲۴ ژوئن ۲۰۲۵ م. و روزهای پس از آن تا ۱۰ مردادماه ۱۴۰۴ ه.ش. گردآوری شده‌اند، یعنی هم‌زمان با اوج‌گیری گفتمان و رخداد نظامی و شکل‌گیری موج گسترده‌ای از نگرانی‌های عمومی در فضای شهری و سپس دوره نزدیک آتش‌بس پس از آن. شیوه‌های گردآوری داده‌های کیفی شامل موارد زیر بوده است.

۱. مصاحبه‌های نیمه‌ساختاری با ۵۰ تن از ساکنان مناطق مختلف شهر تهران (یوسف‌آباد، جهان‌آرا در منطقه ۶ و شهرک غرب و سعادت‌آباد در منطقه ۲ و مهرآباد در منطقه ۹)، که به صورت هدفمند و گلوله‌برفی انتخاب شدند. مصاحبه‌ها درباره تجربیات آنان از فضا در شرایط تهدید، حس ناامنی، و تغییر کارکرد فضاهای خانگی و شهری انجام شد. علاوه بر افراد یادشده، با ۳۰ تن از کسانی که در دوره زمانی رخداد از تهران به شهر تنکابن و نشتارود پناه بسته بودند، مصاحبه نیمه‌ساختاری انجام شد.

۲. مشاهده مشارکتی در محیط‌های شهری، به ویژه در هنگام شنیدن شایعه یا هشدار امنیتی، که به مستندسازی واکنش‌های بدنی، انتخاب مسیرهای حرکت، پناه‌گیری در فضاهای خاص و بازتعریف مکان‌ها پرداخت.

۳. تحلیل روایت‌ها و خاطرات بازگوشده از بحران‌های مشابه شامل جنگ عراق بر علیه ایران، زلزله بم، همه‌گیری ویروس کووید-۱۹. روایت‌های مرتبط با دهه ۱۳۶۰ ه.ش. (جنگ ایران-عراق) در مقایسه با تجربه نسل جدید، با تمرکز بر انتقال حافظه، الگوهای همسانی/تفاوت، و بازنمایی فضاهای ناامن یا امن انجام شد. همین روش برای تأثیرات بر ادراک فضا در رخداد زلزله و همه‌گیری ویروس کرونا اتخاذ گردید.

تحلیل داده‌ها از طریق روش تحلیل مضمون با الهام از آثار «برونر» (Bruner, 1991) و «گودمن» و «هرمن» (Goodman, 1978; Herman, 2009) صورت گرفت؛ به طوری که در هر مرحله، مقوله‌های معنایی بازتاب‌دهنده روابط بین فضا، ترس، حافظه و بازنمایی فیزیکی مکان استخراج شدند. علاوه بر این، مفاهیم نظری برگرفته از «هنری لوفور» (Lefebvre, 1991) درباره تولید فضا، و «ست لو» (Low, 2017) درباره فضای احساسی (emotional space)، به عنوان چارچوب تحلیل به کار رفتند.

در نهایت، با ترکیب داده‌های تجربی و تحلیل نظری، الگوهایی از «فضاهای اضطراب‌زا» و «پناهگاه‌های نمادین» استخراج شده‌اند که نه تنها درک جدیدی از تهران معاصر در شرایط تهدید می‌دهند، بلکه می‌توانند مبنای بازاندیشی در طراحی فضاهای شهری در مواجهه با بحران‌های آینده قرار گیرند. در این پژوهش به منظور مطالعه رابطه بین رخداد فاجعه/بحران و ادراک فضا از پژوهش‌های مردم‌نگاری دیگر استفاده شده است. مطالعه مردم‌شناختی زلزله بم (حسن‌زاده، ۱۳۸۵؛ ۱۳۹۴)، مطالعه مردم‌شناختی همه‌گیری ویروس کرونا (Hassanzadeh & Asadzadeh, 2021) و مطالعات انجام‌شده درخصوص رخداد جنگ عراق بر علیه ایران (سلیمی، ۱۳۹۶ الف؛ ۱۳۹۶ ب؛ ۱۴۰۳). مطالعات مذکور نیز کیفی، میدانی و مبتنی بر رویکرد مردم‌نگاری، با تأکید بر مشاهده مشارکتی، مصاحبه نیمه‌ساختاری با افراد تحت مطالعه بوده است.

پیشینه پژوهش

نظریه تولید فضا از «هنری لوفور» (1991; 2009)، مفهوم فضای احساسی از «ست لو» (2010; 2017)، رهیافت روایت محور «جروم برونر» (1991)، نظریه بازنمایی از «نلسن گودمن» (1978) و «هرمن» (2009)، و مفهوم نظری تجربه دور و نزدیک از روزالدو (2014) در این پژوهش، به کار گرفته شده‌اند.

هنری لوفور (1991)، فضا را محصولی اجتماعی می‌داند که از تعامل میان سه بُعد تشکیل می‌شود: فضای درک‌شده^۱ فضاهای مادی و فیزیکی که مردم در آن زندگی می‌کنند (به طور مثال: خیابان، خانه، پشت بام). فضای تصویری^۲ فضاهایی که در گفتمان‌های رسمی یا طرح‌های شهری تعریف می‌شوند و فضای زیسته^۳ فضاهایی که مردم به آن معنا می‌بخشند و با احساسات، حافظه و تخیل درهم‌تنیده‌اند. در این پژوهش، تمرکز بر مفهوم «فضای زیسته» است؛ همان جایی که اضطراب، ترس، خاطرات جمعی و تجربه‌های لحظه‌ای رخداد فاجعه، بر ادراک مردم از مکان‌ها (مانند: پناهگاه، پله، اتاق خواب یا کوچه) تأثیر می‌گذارند. تهدید جنگی باعث می‌شود فضای زیسته، دگرگون شود و کارکردهای ذهنی و روانی فضا تغییر یابد؛ فضاهایی که پیش‌تر آرامش‌بخش بوده‌اند، ممکن است اکنون به کانون‌های ناامنی تبدیل شوند (Lefebvre, 1991; 2009; Middleton, 2014).

ست لو (2017) با گسترش دیدگاه لوفور، مفهوم «فضای احساسی» را مطرح می‌کند. او معتقد است فضاها

صرفاً مکان‌هایی برای کنش فیزیکی نیستند، بلکه مکان‌هایی هستند که احساسات، حافظه، تجربه بدنی و روابط اجتماعی در آن‌ها تعریف می‌شوند. از نگاه لو، ادراک فضا از طریق بدن، خاطرات، و پیوندهای عاطفی شکل می‌گیرد. در شرایط بحران، مانند تهدید جنگی، این فضای احساسی به شدت دگرگون می‌شود. بدن افراد به نشانه‌های خطر واکنش نشان می‌دهد (به‌طورمثال: انتخاب پله‌ها برای فرار یا ترجیح پناه‌گیری در حیاط)، و این احساسات به مرور درک جدیدی از فضا ایجاد می‌کنند. در این پژوهش، نظریه لو برای فهم چگونگی بازآفرینی نمادین مکان‌ها در ذهن افراد در زمان ترس به‌کار گرفته شده است (Low, 2010; 2017).

جروم برونر (1991) استدلال می‌کند که انسان‌ها جهان را نه از طریق واقعیت خام، بلکه از راه روایت‌سازی درک می‌کنند. روایت‌ها ابزاری هستند برای معنا دادن به تجربه، بازسازی گذشته، و ساماندهی ترس و امید. در این پژوهش، مصاحبه‌های انجام‌شده نه صرفاً گزارش‌هایی از وقایع، بلکه روایت‌هایی از احساسات، تفسیرهای شخصی، و معناهایی هستند که مردم به فضاهای اطراف خود در زمان تهدید نسبت می‌دهند. برونر به ما کمک می‌کند که این روایت‌ها را به‌عنوان ابزارهای شناختی و روانی درک کنیم؛ ابزارهایی برای مواجهه با اضطراب، تولید معنا، و ساختن نوعی «حافظه فضایی» از بحران (Bruner, 1991).

نلسن گودمن (1978) مفهوم بازنمایی را به‌گونه‌ای گسترده‌تر به‌کار می‌برد. او تأکید دارد که انسان‌ها از طریق نمادها، استعاره‌ها، زبان و روایت، جهان‌هایی ممکن را می‌سازند؛ این جهان‌ها لزوماً واقعی نیستند، اما بر ادراک و کنش انسان‌ها تأثیر واقعی و ژرف دارند. در این پژوهش، تجربه مردم از فضا در شرایط تهدید، نوعی «بازنمایی اضطراب‌آلود» از فضاهای روزمره است. آن‌چه پیش‌تر «خانه» خوانده می‌شد، ممکن است اکنون به «فضای خطر، مخاطره یا محاصره» تعبیر شود. این دگرگونی‌ها بخشی از فرآیند بازنمایی هستند که در پی اضطراب، حافظه تاریخی، و تجربه بدن‌مند خطر بازآفرینی و ساخته می‌شوند (Goodman, 1978; Herman, 2009).

روزالدو (2014) در مطالعاتی که در شرق آسیا (کامبوج) انجام داد، تحت تأثیر تجربه زیسته مرگ همسرش و مقایسه آن با مرگ افراد دیگری که به‌ویژه از بومیان شاهد آن بود، دو مفهوم تجربه نزدیک و تجربه دور را مطرح می‌کند. او بر این باور است که این دو شبیه هم نیستند. تجربه نزدیک چه در بُعد فضایی و چه در بُعد معنوی و مفهومی آن، شدت واقعه را افزایش می‌دهد؛ حال آن‌که تجربه رخداد دور چه فضایی-جغرافیایی چه مفومی-معنوی، از شدت واقعه خواهد کاست.

پنج نظریه یادشده به‌عنوان چارچوب نظری و مفهومی این پژوهش نیز کمک می‌کنند تا تجربه مردم تهران از فضا را در شرایط جنگی بازه زمانی مذکور در سطحی پیچیده و چندلایه تحلیل کرد.

یافته‌های مردم‌نگارانه: تجربه زیسته شهروندان تهرانی از فضا

یافته‌های این پژوهش مردم‌نگارانه براساس داده‌های گردآوری‌شده، نشان می‌دهند که رخداد جنگی اخیر، درک و تجربه مردم از فضا را در سطوح گوناگون روانی، بدنی، نمادین و اجتماعی دگرگون کرده است. بر مبنای تحلیل مضمون، چهار هسته معنایی اصلی و چندین خرده‌مضمون استخراج شده است.

۱. دگرگونی در ادراک روانی و بدنی از فضای خانه و شهر

در بسیاری از مصاحبه‌ها، خانه به‌عنوان نخستین پناهگاه از معنای آرامش‌زای خود فاصله گرفته و تبدیل به محیطی ناپایدار، تهدیدآمیز یا شکننده شده است. احساس ناپایداری ساختاری در بخش‌هایی از خانه مانند پنجره‌ها، درها و آسانسورها به‌صورت اضطراب جسمی، فویبهای موقت (مانند: ترس از سوارشدن به آسانسور)، و افزایش حساسیت نسبت به صداهای ناشی از پدافند یا پهپاد، به‌ویژه در منازل قدیمی با پنجره‌های تک‌جداره، بازتاب یافته است. در این پژوهش کسانی که به نقاط حساس چون فرودگاه مهرآباد نزدیک بوده‌اند، تجربه‌ای نزدیک‌تر از رخداد داشته، دچار اضطراب بیشتر شده و به ترک خانه به سمت بیرون از تهران دست یازیده‌اند. بخشی از فضا در این دوره، فضای شنیداری است که در طی بحران مذکور دچار تغییرات جدی شده است. منظر صدا، در این دوره تغییر کرده و سکوت روزانه بر جای همهمه شهری نشسته است. در این دوره، اعضای

خانواده جای خواب خود را به محلی دور از پنجره تغییر داده و اغلب دسته‌جمعی و در کنار هم خوابیده‌اند. در مصاحبه‌های یادشده این عمل به چند دلیل بوده است: ۱. بالا بردن روحیه جمعی خانواده؛ ۲. هم‌سرنوشتی برای همه افراد خانواده در صورت اتفاق ناگوار. برخی افراد به‌طور فیزیکی در خانه جابه‌جا شده‌اند (به‌طور مثال: خوابیدن یا نشستن کنار ستون‌ها)، که نشانگر ادراک بدن‌مند از خطر درون فضا است (Low, 2017). هم‌چنین علائم جسمی ناشی از اضطراب شامل درد قلب، سردرد و بی‌خوابی نیز به دفعات گزارش شده است.

۲. بازگشت خاطرات و حافظه‌های جمعی از فجایع گذشته

در خلال این بحران، حافظه بلندمدت بسیاری از مشارکت‌کنندگان فعال شده و تجارب گذشته از: جنگ ایران-عراق، زلزله‌های بم، رودبار و سرپل‌ذهاب، یا دوره همه‌گیری ویروس کرونا، به‌صورت ناگهانی و ناخواسته به حافظه فعال بازگشتند. این پدیده در مصاحبه‌ها به‌صورت بازگویی خاطرات از دست‌دادن خانه، عزیزان یا آوارگی بروز یافته است. افراد مهاجر از مناطق جنگ‌زده در دهه ۶۰ ه.ش.، تجربه اضطراب در این دوره را شدیدتر گزارش کرده‌اند. این بازگشت خاطره‌ها منجر به فعال‌سازی «معماری اندوه» در ذهن افراد شده است، جایی که خانه‌ها به نماد آسیب‌پذیری و تکرار فقدان بدل می‌شوند. این فرآیند، مصداق بازنمایی حافظه در فضا (Lefebvre, 1991) و تداعی «فضاهای ناامن ذهنی» است که در غیاب تهدید عینی نیز پابرجا می‌مانند. افراد مورد مطالعه که دارای خاطره از جنگ عراق بر علیه ایران هستند، با بازگشت خاطرات مهاجرت از مناطق جنگ‌زده و بمباران مواجه بوده‌اند. شدت رخدادی که محتوای خاطره را شکل می‌دهد، بر ابعاد بازگشت و یادآوری تأثیر نهاده است.

۳. کابوس، وسواس و اضطراب ناشی از تهدیدهای فضا

بخشی چشم‌گیر از مصاحبه‌شوندگان از کابوس‌هایی با مضامین تنهایی، از دست دادن عزیزان، مدفون شدن زیر آوار، یا حضور در خانه‌ای ویران یا ناشناس سخن گفتند. این تصاویر نشان‌دهنده تجسم ناخودآگاه از ترس‌های فضا‌مند است: خانه‌ای که دیگر خانه نیست، فضاهایی که حافظه مثبت و آشنایی خود را از دست داده‌اند (آشنایی‌زدایی از خانه)، و مکان‌هایی که دگرگون شده‌اند. خانه‌هایی که از جا کنده شده، زلزله آن‌ها را ویران کرده و یا سیل آن‌ها را با خود به جایی غریب برده است. در برخی از کابوس‌ها با هیولایی شدن فضا نیز مواجه هستیم. این درست یافته‌ای است که «سوزان ام. هافمن» در توصیف فضای پس از فاجعه آن‌را در مورد زلزله ثبت کرده است (Hoffman, 2002). در کنار کابوس، وسواس‌هایی نظیر تماس‌های تلفنی مکرر با اعضای خانواده و ترس دائمی از جدایی یا از دست‌دادن آنان گزارش شد که بیانگر پیوند شدید اضطراب با روابط فضایی-اجتماعی است. در این شکل از بروز اضطراب فضا، افراد مورد مصاحبه مطرح ساخته‌اند که تنها با حضور فیزیکی عزیزان‌شان در فضای مشترک احساس آرامش کرده‌اند. گروهی دیگر از این که اجازة خروج از منزل را به عزیزان خود، به‌ویژه فرزندان در این بازه زمانی نمی‌دادند، سخن گفته‌اند. بنابر مصاحبه‌های انجام‌شده، حساسیت کودکان حتی زمانی که به ظاهر حواس‌شان به خبرهای روز نبوده، نسبت به نشانه‌های خطر چون گفت‌وگوی بزرگسالان یا اخبار پخش‌شده بیشتر بوده است. بسیاری از کودکان نیز دچار اضطراب جدایی شده و تنها در کنار مادران خود به خواب می‌رفتند، که نشانه‌ای از انتقال ترس از فضای شهری به فضای درونی خانواده است. بی‌تابی و ناآرامی کودکان با توجه به موج حملات در شب، در این مقطع زمانی افزایش یافته و بر کیفیت خواب آنان تأثیر نهاده است. در عین حال، بدخوابی یا بی‌خوابی صرفاً مختص کودکان نبوده و بزرگسالان را هم دربر داشته است.

۴. قطع ارتباط با فضای عمومی و ظهور نوستالژی فضایی

در خلال این دوره، بسیاری از شهروندان عملاً ارتباط خود با فضاهای عمومی را قطع کردند. حرکت در خیابان، حضور در پارک، رفت‌وآمد در کافه یا سینما به‌شدت کاهش یافت. تلفات انسانی در فضای عمومی، منجر به

ترس از حضور در فضای برون‌خانگی شهری شده است (نمونه انفجار میدان قدس/تجربش). تنها انگیزه خروج از خانه، نیازهای اولیه‌ای مانند خرید نان و آب بود. شهر به فضای متروک تبدیل شد؛ شهری که حضور بدنی در آن معنای خود را از دست داده، اما حضور ذهنی و احساسی در آن شدت یافت. هم‌زمان، نوستالژی فضایی افزایش یافت. بسیاری از مصاحبه‌شوندگان از دل‌تنگی برای فضاهایی یاد کردند که دیگر در آن حضور نداشتند، نه فقط فضاهای شهری تهران، بلکه فضاهای نمادین-ملی چون حافظیه، مقبره کورش بزرگ، یا مقبره فردوسی. این نوستالژی به تعبیر **گودمن (2009)** بازنمایی از «جهان‌های ممکن» است؛ جهان‌هایی که فرد موقتاً از دست داده، اما ذهن او هم‌چنان به آن‌ها وابسته است. برای شهروندان، حضور در فضاهای عمومی که به آن عادت کرده و رفتن به آن‌ها بخشی از سبک زندگی‌شان تبدیل شده بود، ناممکن شد. بخش قابل توجهی از پاسخ‌گویان، عدم ارتباط با فضاهای مانوس برون‌خانگی را علت بالا رفتن افسردگی خود تلقی کردند.

۵. ماندن یا رفتن: دلایل برای ماندگاری در شهر بحران‌زده یا رفتن از آن

اگرچه گروه قابل توجهی امکان ترک تهران را داشتند، اما بخش دیگری از شهروندان در شهر ماندند. شهروندان مورد مطالعه که در تهران ماندند، دلایل متعددی برای این انتخاب در گفت‌وگوهای انجام‌شده مطرح ساختند:

۱. نداشتن مکان امن یا ویلا در شمال کشور یا جای دیگری از ایران.
  ۲. باور به بی‌فایده‌گی ترک تهران در شرایطی که سایر شهرها نیز ناامن یا پرهزینه شده‌اند.
  ۳. تجربه زیسته از جنگ ایران-عراق و عادت به زندگی در شهر بحران‌زده.
  ۴. احساس آرامش بیشتر در خانه شخصی با وجود تهدید.
  ۵. سنگینی ترافیک و مشقت سفر در مسیرهای خروجی و اتوبان‌ها که فاصله زمانی سفر را گاه تا چهار و پنج برابر افزود (حرکت از تهران به مقصد نور ۱۸ ساعت و به مقصد نمک‌آبرود ۱۹ ساعت در روز اول و دوم شروع بحران).
  ۶. سربار شدن برای فامیل در شرایط سخت اقتصادی موجود.
  ۷. اجحاف جامعه محلی با بالا بردن قیمت اقلام حیاتی چون آب و نان.
  ۸. افزایش چشم‌گیر جمعیت سایر شهرها و مشکلات مربوط به آن چون صف‌های طولانی نان. در برابر آن گروه از شهروندان که تهران را به مقصد شهرهای دیگر ترک کردند، در مصاحبه‌های انجام‌شده دلایلی از این شمار را برشمردند:
  ۱. سطح افزون‌تر خطر در تهران.
  ۲. تأثیر از اخبار نگران‌کننده و اخبارهایی برای ترک تهران.
  ۳. کاهش اضطراب فرزندان.
  ۴. دور شدن از خطر.
  ۵. سکونت در محله‌هایی با احتمال بیشتر خطر.
- از سوی دیگر در برخی از موارد با حرکت از موقعیت تحت خطر بیشتر در شهر تهران به موقعیت با خطر کمتر در نزد بستگان درجه اول در همین شهر مواجه می‌شویم. مورد قابل تشخیص دیگر سفر به نقاطی بوده که مورد حمله قرار گرفتند (در این مصاحبه‌ها به شهر خمین اشاره شد). این تصمیم‌ها نشانگر ارتباط عمیق میان حس تعلق مکانی، حافظه جمعی، و ادراک امنیت است. به تعبیر لوفور، این ماندن نه انتخابی صرفاً عقلانی بلکه انتخابی «زیسته» است، با ریشه در حافظه، بدن، و تجربه فضا‌مند گذشته (Lefebvre, 1991). در عین حال، **روزالدو (2014)** نشان می‌دهد که کیفیت تجربه نزدیک و دور از رخداد فاجعه بار متفاوت بوده و در مورد مطالعه در این پژوهش بر نوع تصمیم تأثیر نهاده است.

مضامین اصلی تأثیرگذار بر ادراک فضا

ادراک از تغییر و جابه‌جایی فضا تنها محدود به کارکرد خاطره نیست، بلکه شبکه‌های خانوادگی و دوستان

نیز اطلاعات خود را در اختیار هم می‌گذاشتند. در مشاهدات این تحقیق، وسواس و هجوم افکار وسواسی با مضمون از دست دادن و کنش جبرانی چون نزدیکی فیزیکی به عزیزان یا تماس‌های مداوم با آن‌ها، تقارن ادراک فضای خطر و فضای مرده، و قطع اینترنت و عدم دسترسی به شبکه‌های اجتماعی مورد اشاره قرار گرفت.

مقایسه تطبیقی با تأثیرات سایر مخاطرات و فجایع انسانی و طبیعی: جنگ عراق علیه ایران، زلزله بم و همه‌گیری کووید-۱۹

در بم، بعد از زلزله، به مدت طولانی حافظهٔ مداخله‌گر^۳ و نیز PTSD منجر به به هم خوردن تعادل روحی، گریه، کم‌اشتهایی و بد خوابی می‌شد و احساس اندوه ناشی از فقدان فضای ملموس و آشنای خانه تا مکان‌های میراثی قابل مشاهده بود. به دیگر سخن، بمی‌ها نوستالژی فضایی خود را در از دست رفتن ابعاد فضایی هویت و آسیب تجربهٔ زیسته با از میان رفتن بافت شهری تجربه می‌کردند و محروم شدن از فضای مأنوس قبل که در زلزله نابود شده بود، منجر به از میان رفتن تجربهٔ زیسته آنان از میراث حسی می‌شد. به دیگر سخن، نظام بصری، منظر رایحه و صدا کاملاً از بین رفته بود و دیدن آوار و خرابه‌ها حتی چند سال بعد از زلزله باعث اضطراب و افسردگی می‌شد. مردم بم به ناچار به تنها فضای مأنوس و قدیمی، یعنی قبرستان بهشت زهرا، پناه بردند و در آنجا با شروع گفت‌وگوهای فضایی جدید چون استفاده از تصویر عزیزان از دست‌رفته (حسن‌زاده، ۱۳۹۵؛ ۱۳۹۴) سعی کردند نابودی ابعاد فضایی هویت را جبران کنند. در همان فضا نیز اشتباه مدیران وقت بهشت زهرا بم در استفاده از نخل میناب به جای نخل بم در چیدمان و تزئین فضا منجر به یکی از شورش‌های چندگانه بعد از زلزله در میان مردم زلزله‌زده بم شد (حسن‌زاده، ۱۳۹۴). به سخن دیگر، میراث ناملموس منعی برای جبران نابودی ابعاد فضای ملموس و مادی شهری چون: زیارتگاه، مسجد، مدرسه، دانشگاه و غیره شد. بر این اساس، گورستان بهشت زهرا به مثابه مکانی آئینی، به عنوان فضای جای‌گزین برای تعلق و احساس فضایی هویت انتخاب گردید.

در مقایسه با زلزله بم، در مورد جنگ ۱۲ روزه، ادراک روانی از ناامنی فضایی مشاهده شد. خانه‌ها که پیش‌تر محل امنیت و آرامش تلقی می‌شدند، به فضایی شکننده، ناپایدار و نگران‌کننده بدل شدند. افراد به ویژه نسبت به بخش‌هایی از خانه مانند پنجره‌ها، دیوارهای بیرونی یا آسانسورها حس بی‌اعتمادی پیدا کردند. «از جا کنده شدن» در قالب کابوس‌ها و تصاویر ذهنی مکرر تجربه شد.

در پاندمی کرونا، قطع ارتباط با فضاهای عمومی (مکان‌های مذهبی، بازارها، و خیابان‌ها) و مراسم جمعی، همین حس را ایجاد کرد. در جنگ ۱۲ روزه، با وجود آن‌که فضا چون زلزله بم نابود نشده بود، پاسخ‌گویان از دل‌تنگی برای مکان‌هایی هم چون خیابان‌های تهران، کافی‌شاپ‌ها و غیره که سرزندگی اجتماعی شهر را نشان می‌دهند یاد کردند. در عین حال، گروهی حتی فراتر رفته و با یادآوری خاطرات سفرهای پیشین و آرامش بخش خود، برای مکان‌های میراثی چون: حافظیه، آرامگاه کوروش بزرگ و مقبرهٔ فردوسی، احساس دل‌تنگی کردند؛ مکان‌هایی که برای آنان نماد امنیت و آرامش بود. در اضطراب فضایی هویت در تهران، خاطره یا تجسم این مکان‌های هویتی نقش نمادین در بازسازی روانی جامعه ایفاء کرده‌اند و به تعبیر **گودمن (1978)**، جهان-فضاهای هویتی، فناپذیر هستند. این مکان‌های ملی-محلی، پایداری منظر فضایی هویت ملی و فرهنگی مردم ایران را دربر دارند و از این نظر، تداعی‌گر امنیت، پایداری و آرامش به شمار می‌آیند.

در پاندمی کرونا، بحران نه در سطح ساختاری فضا، بلکه در سطح رابطهٔ اجتماعی و بدنی با فضا اتفاق افتاد. مفهوم «آلودگی» به مثابه تهدید، موجب شد خانه به محیطی قرنطینه‌ای تبدیل شود و فضاهای عمومی به محل ترس از تماس با دیگری مربوط گردند؛ اما برخلاف جنگ یا زلزله، خانه در کرونا بیشتر محل پناه بود، نه منشأ تهدید. با وجود دل‌زدگی از محبوس شدن در خانه، فهم فضا به لحاظ کالبدی دگرگون نشد. (Hassanzadeh & Asadzadeh, 2021) در دورهٔ کرونا، اندوه ناتمام و عدم برگزاری شایستهٔ مراسم خاک‌سپاری عزیزان از دست‌رفته از مشکلات کسانی بود که تجربهٔ درد و اندوه ژرف را در این دوره داشتند. در عین حال، ترس

از تماس با دیگری و قدرت یافتن ایده آلودگی بسیار قدرتمند بود، به صورتی که وسواس به تمیزی یا فاصله فیزیکی و فضا بسیار برجسته می شد.

در مورد کرونا، برخلاف مورد زلزله بم، جنگ عراق علیه ایران، و جنگ ۱۲ روزه، خانه به محیط امن تبدیل شد. در هر دو دوره حضور در فضای عمومی تقلیل یافت. در جنگ ۱۲ روزه، مفهوم آلودگی به هیچ وجه وجود نداشت، اما برخلاف کرونا و در شباهت زیاد با زلزله بم و جنگ عراق علیه ایران، مفهوم فقدان امنیت فضایی در خانه تجربه شد. پاسخ‌گویان می‌گویند که فقدان امنیت در خانه احساس ناپایداری به آنان داده و مرگ عزیزان تبدیل به یک نگرانی شد. این حالت با نقش حافظه مداخله‌گر و با تکرار و هجوم تصاویر تجارب ناخوشایند قبل، برای برخی همراه بوده است. برخی برای کاهش استرس، رجوع به منابع خبری را کاهش داده و آن‌ها را منبع استرس می‌دانستند؛ برای مثال، گروهی که به شبکه‌های خارجی چون ایران اینترنشنال نگاه می‌کردند، می‌گویند به دلیل رتوریک اضطراب‌آور این کانال که در شکل گزارش، موسیقی خبر و... متجلی بود، کانال خود را عوض کرده و به کانال بی‌بی‌سی فارسی و کانال‌های خبری داخلی که آن‌ها را قبلاً کمتر می‌دیدند، رجوع کردند. واکنش به رسانه‌ها و فیلتر کردن اضطراب رسانه‌ای یکی از یافته‌های مهم در جنگ ۱۲ روزه بود. این انتخاب، نشانه درک مردم از رسانه به مثابه فضا و تلاش برای کنترل ورودی اضطراب به خانه/ خانواده است. از سوی دیگر، در این دوره، گروهی بر اختلال اینترنت و عدم کارایی وی‌پی‌ان اشاره داشتند که ارتباط اعضای خانواده در خارج از کشور را با آنان سخت کرده و نگرانی و ترس آنان را به دنبال داشت. از سوی دیگر، گروهی از کنار نهادن شبکه‌های اجتماعی در فضای مجازی که خبرهای دلهره‌آور منتشر می‌کردند، سخن گفتند. این مسئله در خصوص دوره همه‌گیری ویروس به هیچ وجه صدق نمی‌کند؛ چرا که دوره مذکور، یک نقطه عطف در جامعه ایران در رویکرد به فضای مجازی و استفاده از آن است. شبکه‌های مجازی چون شبکه شاد در آموزش و پرورش، یا استفاده همگانی از شبکه‌هایی چون: اسکای‌روم، گوگل میت و... از این دوره آغاز و یا به اوج خود رسید. شبکه مجازی عملاً بدیل فضای واقعی و جبران‌کننده محدودیت دیدار مستقیم اعضای خانواده شد (Hassanzadeh & Asadzadeh, 2021)، که وضعیت متفاوتی در دو دوره بحرانی کرونا و جنگ ۱۲ روزه را نشان می‌دهد. بی‌اشتهایی یا کم‌اشتهایی نیز چون مورد زلزله بم در میان پاسخ‌گویان در بازه زمانی جنگ ۱۲ روزه دیده شد. در هر سه بحران، اختلال در الگوی خواب و تغذیه نمود بارز دارد. در بم، بی‌خوابی، گریه‌های شبانه، و کم‌اشتهایی به صورت طولانی مدت مشاهده شده است (حسن‌زاده، ۱۳۸۵). در کرونا، نیز بی‌اشتهایی و کابوس‌ها، به‌ویژه در بیماران سوگوار رایج بود. در جنگ ۱۲ روزه، برخی پاسخ‌گویان از سردرد، بی‌خوابی، اضطراب مزمن، و کاهش اشتها سخن گفتند. این نشانه‌ها غالباً ناشی از فشار روانی و فقدان حس کنترل بر موقعیت ارزیابی می‌شوند. آنان از هجوم اضطراب ناگهانی و تماس با پزشک یاد کرده‌اند که با تجویز داروهای آرامش‌بخش از سوی پزشکان همراه می‌شد. در مقایسه با دو موضوع یادشده و یافته‌های میدانی آن، احساس فقدان فضا برای مهاجرت از نقاط جنگی به دیگر نقاط، خاطره از دست دادن عزیزان در جنگ، ترس از بمباران و خاطره آن‌ها با تجربه زیسته جنگ ۱۲ روزه، نزدیک است. هر دو تجربه زیسته مبتنی بر احساس فقدان فضا و احساس ناامنی فضایی است. فقدان پناهگاه و عدم اعلام وضعیت قرمز، کاهنده اطمینان بیشتر به امنیت فضا از سوی پاسخ‌گویان اعلام شد.

مقایسه تطبیقی چهار بحران جنگ عراق علیه ایران، زلزله بم، پاندمی کرونا، و جنگ ۱۲ روزه، نشان می‌دهد که اگرچه هر چهار وضعیت در ظاهر متعلق به دسته‌های متفاوتی از بحران‌ها هستند (بحران طبیعی، زیستی و نظامی)، اما در عمق خود، اشتراکاتی جدی در تجربه فضایی مردم، عملکرد حافظه، و اثرات روانی-اجتماعی از خود نشان داده‌اند.

در جنگ ۱۲ روزه، حافظه مداخله‌گر در دو سطح فعال شد: الف) خاطرات بحران‌های گذشته (جنگ ایران و عراق، زلزله‌ها، کرونا)، ب) کابوس‌ها و تصویرهای ذهنی از آینده (ویرانی خانه، دفن شدن، مرگ عزیزان). برخی پاسخ‌گویان اشاره داشتند که تجارب قدیمی از دست دادن یا ویرانی، بدون اراده به ذهن آنان بازگشته و با تهدید کنونی هم‌افزایی منفی یافته است. این پدیده نشانه واکنش بینامتنی حافظه است که در آن،

گذشته از طریق تصویرهای ذهنی زمان حال، دوباره بازتولید و زنده می‌شوند (Bruner, 1991; Goodman, 1978).

گسست در حافظه و هویت فضایی

یکی از نتایج محتوم بحران‌هایی چون جنگ، دوری یا محروم‌شدن از فضاهای عمومی و فرهنگی است؛ مکان‌هایی که حافظهٔ جمعی، تجربهٔ زیسته، و بازنمایی‌های هویتی در آن شکل می‌گیرد و هویت ملی، محلی و فرهنگی بازتولید می‌شود. بسته‌شدن موزه‌ها، مراکز فرهنگی، پاتوق‌ها، رستوران‌ها و کافی‌شاپ‌ها، مکان‌های آئینی و حتی بازارها، نه فقط به معنای تعلیق فعالیت فرهنگی، بلکه گسستی در چرخهٔ روزمرهٔ حافظه‌سازی، هویت‌یابی و تجربهٔ حسی از فضا است. در رخداد نظامی جنگ ۱۲ روزه، همانند تجربهٔ همه‌گیری کرونا، اما با شدت بیشتر، افراد از مکان‌هایی که با خاطرات آنان از زیست شهری پیوند خورده و با آن‌ها از نظر تجربهٔ زیستهٔ فضا و احساسی گره خورده‌اند، جدا شدند. این امر منجر به نوعی «بی‌فضایی»^۵ یا «فضای خالی‌شده از معنا» می‌شود (Augé, 1995) که افرادی را با تجربهٔ زیسته‌ای آکنده از فضاهای مذکور، در وضعیت بی‌ریشگی و بی‌قراری قرار می‌دهد.

بحث و تحلیل

داده‌های کیفی و مردم‌نگاری به دست آمده از این پژوهش نشان می‌دهند که رخداد جنگی معاصر، صرفاً یک رخداد نظامی نیست، بلکه فرآیندی روانی، حسی، و فضا‌مند است که از لایه‌های عمیق حافظهٔ جمعی و تجربهٔ زیسته نشأت می‌گیرد. در این زمینه، «معماری اضطراب» مفهومی است که می‌توان برای توضیح ترکیب میان ترس، فضا، خاطره و بدن به کار گرفت؛ مفهومی که در آن خانه، خیابان، و حتی فضاهای نمادین و عمومی، به کانون‌های بازنمایی اضطراب بدل می‌شوند. از سویی، مردم برای مواجهه با این وضعیت به روایت‌سازی روی آوردند؛ به تعبیر برونر (Bruner, 1991)، انسان‌ها از طریق روایت، معنا می‌سازند و بر اضطراب فائق می‌آیند. کابوس‌ها، خاطره‌ها، تماس‌های مکرر با عزیزان، شوخی با جنگ و استراتژی‌های سکونت در فضای ناآرام، همگی سازوکارهایی روایی هستند برای معنا بخشیدن به وضعیت ناامن و بازتعریف فضاهای آشنا که مورد استفادهٔ گروه مورد مطالعه قرار گرفتند. در این شرایط، سیاست‌گذاری شهری در زمینهٔ طراحی فضاهای امن، بازاندیشی در مفهوم پناهگاه شهری، و حتی حفظ حضور اجتماعی در فضاهای عمومی باید متأثر از این داده‌ها باشد؛ زیرا امنیت، برآمده از حافظه، احساس، و تعلق مکانی است.

تحلیل داده‌های مردم‌نگاری در این پژوهش نشان می‌دهد که تجربهٔ بحران، به‌ویژه در بافت‌های شهری درگیر جنگ یا تهدید نظامی، موجب دگرگونی عمیق در ادراک فضا، حافظه و زمان‌مندی می‌شود. در اینجا فضا یک ساخت اجتماعی و زیسته است که در تعامل میان بدن، عاطفه، حافظه و قدرت تولید می‌شود (Lefebvre, 1991; 2010). مصاحبه‌های این پژوهش نشان دادند که ادراک مکان‌های روزمره، به‌ویژه خانه و محله، در اثر اضطراب ناشی از تهدید، ماهیتی بی‌ثبات و متزلزل یافته‌اند. صداها، لرزش‌ها و حتی سکوت شبانه، حاوی بار تهدیدآمیز تلقی می‌شدند. این پدیده را می‌توان در چارچوب نظریهٔ حافظهٔ مداخله‌گر و ترومای جمعی تحلیل کرد؛ جایی که گذشتهٔ تروماتیک (مثل تجربه زلزلهٔ بم یا جنگ‌های قبلی) به شکل ناخودآگاه در حافظهٔ زیسته بازتولید می‌شود و فهم اکنون را دگرگون می‌سازد (Goodman, 1978; Bruner, 1991). همان‌طور که در نظریهٔ اختلال استرس پس از سانحه (PTSD) آمده است (Hinton & Good, 2016: 40)، حساس‌شدن و بیش‌حسی به صدا یا لرزش‌ها، می‌تواند نمود یک ترومای بدنی شده باشد که رابطهٔ بدن با فضا را بازتعریف می‌کند. تجربهٔ «تعلیق زمان» یا گم‌گشتگی در نظم شبانه‌روزی، به‌ویژه از طریق بی‌خوابی، تغییر ساعت خواب و وابستگی افراطی به رسانه‌ها، نیز از دیگر نتایج بحران مذکور بوده است که می‌توان آن را با تئوری‌های زمان‌مندی زیسته (Ingold, 2000) تحلیل کرد. به سخن دیگر، می‌توان از قفس زمان رسانه‌ای که فرد را به شنیدن دائم خبر معتاد می‌کند و او را از بستر زمان واقعی (حتی زمان خواب و بیداری) جدا می‌کند، سخن گفت. برخی از

افراد مورد مطالعه از صرف بیش از هفت تا نه ساعت وقت برای اخبار روز و تفسیر و گزارش‌های خبری در این دوره گزارش کرده‌اند. برای این افراد، فضا و زمان در این وضعیت نه تنها از هم گسسته، بلکه درهم تنیده و غیرقابل تشخیص بود، به طوری که پاسخگویان از گنگی در تشخیص شب و روز سخن گفتند.

در نهایت، بسته شدن فضاهای فرهنگی مانند موزه‌ها، کتابخانه‌ها و مکان‌های عمومی، به عنوان حافظه‌گاه‌های جمعی، نوعی محرومیت نمادین تولید کرده که باعث تضعیف حس تعلق، قطع ارتباط با روایت‌های تاریخی، و تقلیل فضا به سطح صرفاً بقاء شده است. این فرآیند، همان‌گونه که لوفور بیان می‌کند، نتیجه «تملک قدرت بر فضا» و سلب امکان بازنمایی بدیل از میراث، خاطره و زیست اجتماعی و رانده شدن از وضعیت فرهنگ به وضع طبیعی در دوره بحران است. هجوم تصاویر یا همان PTSD و کنش حافظه‌گر مداخله‌گر در این دوره دیده می‌شود. «یانگ» (Young, 1995) نشان می‌دهد که PTSD در زمینه‌ای فرهنگی و اجتماعی ساخته و بازتعریف می‌شود. او تأکید دارد که خاطرات تروماتیک نه تنها فردی، بلکه اجتماعی و تاریخی هستند و در تعامل با گفتمان‌های درمانی و دولتی شکل می‌گیرند. حافظه‌گر مداخله‌گر نیز نوعی خاطره‌غیرارادی و تکرارشونده است که اغلب به صورت فلش‌بک، کابوس، یا تصویر ذهنی مکرر در دوره بحران و فاجعه بازمی‌گردد. در انسان‌شناسی، این نوع حافظه با تجربه «بدن-ذهن» و «حسی-فضایی» پیوند خورده است. «ون درکولک» (Van der Kolk, 2014) نشان می‌دهد که خاطرات تروماتیک نه فقط در ذهن، بلکه در بدن و حواس نیز حک می‌شوند (Savant, 2022). حافظه‌گر مداخله‌گر در این نگاه با بازگشت تجربه‌های حسی (صدا، بو، و تصویر) و نه روایت منطقی، به بازتولید آسیب کمک می‌کند.

مطابق یافته‌های میدانی، تجربه PTSD و حافظه‌گر مداخله‌گر در بیم بسیار شدید و ماندگار بوده است. مردم صحنه‌های ویرانی، اجساد و صدای فریادها را حتی پس از گذشت سال‌ها به صورت غیرارادی به یاد می‌آوردند. طبق نظریه ون درکولک، نابودی نظام حسی-فضایی (بافت، صدا، بو و تصویر خانه‌ها) باعث می‌شود تا بدن افراد هم‌چنان در وضعیت اضطراب باقی بماند (Ibid). مکان‌هایی مانند قبرستان بهشت‌زها به عنوان مکانی برای بازسازی نظم فضایی و احساسی و برقراری نوعی «حافظه جمعی التیام‌بخش» عمل کرده است.

در دوران کرونا، با آن‌که نابودی فیزیکی فضا وجود نداشت، اما عدم امکان برگزاری آئین‌های خاک‌سپاری، ترس از آلودگی، و سواس به پاکی، و مرگ‌های بی‌وداع نوعی ترومای جمعی پدید آورد. مفاهیم PTSD در اینجا نه از طریق مواجهه مستقیم با فاجعه، بلکه از طریق انباشت اندوه ناتمام، انزوا و اضطراب آینده‌فعال شده است. حافظه‌های مداخله‌گر در قالب کابوس یا مرور ذهنی صحنه‌های بستری و مرگ رخ داده‌اند. اما در مورد جنگ ۱۲ روزه، عنصر اصلی تجربه تروماتیک فقدان امنیت در خانه و فضاهای شخصی است (Kleinman & Good, 2010: 111-113). در این مورد، برخلاف کرونا، حس «آلودگی» مطرح نبود، اما بازگشت مداوم تصاویر ذهنی از ترس، فرار و صدای انفجارها به عنوان حافظه‌های مداخله‌گر، یادآور تعریف PTSD در سطح جمعی است. مفاهیم PTSD و حافظه‌گر مداخله‌گر، در چهار مطالعه میدانی فوق، از سطح فردی به سطح جمعی گسترش یافته‌اند. نظریات ون درکولک، آلن یانگ و دیگران، به ما امکان می‌دهند تا نشان دهیم چگونه فاجعه‌های طبیعی، پاندمیک و جنگی نه فقط خاطرات دردناک، بلکه بازسازی هویت، فضا، و مناسک سوگواری را تحت تأثیر قرار می‌دهند. در این چارچوب، حافظه‌گر مداخله‌گر نوعی زبان ناگفته رنج است که در بدن، فضا، و خاطرات غیرارادی زنده می‌ماند و PTSD نوعی بحران انسجام در زمان، فضا و بدن.

یکی از نشانه‌های برجسته ترومای جمعی که در روایت‌های پاسخگویان جنگ ۱۲ روزه به چشم می‌خورد، اضطراب حسی^۶ است؛ حالتی که در آن حواس، به‌ویژه شنوایی و لامسه، دچار بیش‌حسی^۷ و واکنش‌های اضطرابی می‌شوند. بسیاری از پاسخگویان اظهار داشتند که پس از جنگ، نسبت به صدا یا لرزش‌هایی که پیش‌تر عادی تلقی می‌شدند -مانند: صدای در، موتور، جابه‌جایی اشیاء در منزل همسایه و طبقه بالا، یا تکان‌های ناشی از عبور خودرو- واکنش ترس‌آلود و مضطربانه نشان می‌دهند و بلافاصله این محرک‌ها را با صدای پدافند یا بمب‌گذاری تداعی می‌کنند. این پدیده، به روشنی با نظریه درباره «بدن در وضعیت ترومای مزمن» هم‌خوان است (Van der Kolk, 2014). در انسان‌شناسی حسی^۸، این پدیده به عنوان بازآرایی ادراک

حسی پس از ضربه^۹ شناخته می‌شود. در زلزله^{۱۰} بم نیز چنین اضطراب حسی گزارش شده بود - به‌طورمثال، با ترس از لرزش خفیف خانه - اما پاندمی کرونا به دلیل فقدان محرک‌های حسی مستقیم و ناگهانی (مانند: صدا یا تکانه و لرزش) چنین حالتی را کمتر تولید کرده است؛ بنابراین، می‌توان گفت در ترومای جنگی و فجایع طبیعی ناگهانی، بدن فرد به حافظه^{۱۱} حسی تبدیل می‌شود که از طریق صدا و لرزش، زخم روانی را بازآفرینی می‌کند؛ درحالی‌که در پاندمی، حافظه^{۱۲} بیشتر روایی و نمادین باقی می‌ماند.

بنابراین در جنگ ۱۲ روزه، اضطراب بیش حسی^{۱۳} یا اضطراب حسی تأثیر عمیقی بر ادراک فضا^{۱۴} می‌گذارد (Lanius et al., 2025: 108)؛ زیرا فضا دیگر به‌مثابه یک بستر آشنا و امن تجربه نمی‌شود، بلکه به محیطی پر از تهدید بالقوه بدل می‌گردد. در چنین وضعیتی، ذهن و بدن فرد دائماً در حالت آماده‌باش هستند و هر محرک محیطی - مثل: صدا، لرزش، نور یا حتی بوی خاص - ممکن است به‌عنوان نشانه‌ای از خطر تعبیر شود. این وضعیت را می‌توان با استفاده از نظریه‌های ادراک بدنی در انسان‌شناسی پدیدارشناسانه، به‌ویژه کارهای «تیم اینگلد» (Ingold, 2000) تحلیل کرد که فضا را نه یک امر انتزاعی، بلکه تجربه‌شده از طریق بدن و حواس می‌دانند. در چنین وضعیتی، فضا از یک محیط مأنوس به میدان پنهان تهدید تبدیل می‌شود؛ برای مثال، خانه‌ای که قبلاً محل آسایش بود، به مکانی مملو از اضطراب بدل می‌شود، چرا که ممکن است صدا یا لرزش ناگهانی در آن رخ دهد؛ بنابراین، فرد دیگر در فضا سکونت نمی‌کند (به معنای هایدگری آن)، بلکه در آن پنهان می‌شود یا در آن می‌گریزد. این دگرگونی در رابطه^{۱۵} فرد با فضا باعث می‌شود که تجربه^{۱۶} زیسته^{۱۷} او از خانه، کوچک، یا شهر دستخوش بیگانگی شود و نوعی نا-مکان^{۱۸} به وجود آید؛ جایی که فرد احساس ریشه‌داشتن یا هویت فضایی نمی‌کند. در نتیجه، اضطراب بیش حسی پس از تروما، ادراک فضا را از «بستر زندگی» به «منبع تهدید» تبدیل می‌کند و باعث فروریختن رابطه^{۱۹} حسی-عاطفی فرد با مکان‌ها می‌شود. این تأثیر می‌تواند سال‌ها ادامه یابد و نیاز به مداخلات بازسازی روان فضایی^{۲۰} دارد (King et al., 2012).

اما اختلال در ادراک فضا با تغییر معانی اجتماعی و هویتی فضا در رخداد‌های مورد مطالعه از سوی افراد مورد مطالعه مقارن دانسته شده است. در اینجا می‌توان گفت به بیان تیم اینگلد (Ingold, 2000)، فضا صرفاً ظرفی برای زندگی نیست، بلکه بافت درهم‌تنیده‌ای از خاطره، حس، تعامل و زمان‌مندی است. وقتی فضاهای فرهنگی بسته می‌شوند یا تخریب می‌گردند، خط‌سیرهای حافظه^{۲۱} که در مسیرهای روزمره و پویایی اجتماعی افراد جریان دارند، دچار وقفه می‌شوند. موزه‌ها به‌مثابه نهادهای حافظه^{۲۲} محسوس، نقش واسطه‌گر میان گذشته، حال و آینده را ایفا می‌کنند؛ بنابراین محروم شدن از آن‌ها به معنای محروم شدن از ابزار بازخوانی خود و تاریخ خویش در متن شهر است. در چنین شرایطی، شهر به جای آن‌که محل حضور خاطرات و تداوم سبک زندگی باشد، به فضایی تهی، بی‌هویت و ناپایدار تبدیل می‌شود. این گسست نه تنها موجب اضطراب فضایی^{۲۳} می‌شود، بلکه بازتاب آن را می‌توان در اختلال در سبک زندگی، بی‌ثباتی رفتاری، و افزایش احساس بی‌جایی^{۲۴} مشاهده کرد. در جنگ ۱۲ روزه، مانند زلزله^{۲۵} بم، چنین قطع ارتباطی با فضا به اضطراب مزمن، بی‌قراری حسی و گاه واکنش‌های تهاجمی نسبت به هرگونه بازنمایی ناهماهنگ از فضا انجامید.

یکی دیگر از مضامین کلیدی استخراج شده از مصاحبه‌ها و مشاهدات میدانی، احساس تعلیق در درک فضا، زمان و مکان بود. بسیاری از پاسخ‌گویان از تجربه^{۲۶} نوعی آشفتگی در نظم زمانی روزمره و گم‌گشتگی در زمان‌مندی زیسته^{۲۷} سخن گفتند؛ آن‌ها یا به سبب اضطراب شدید قادر به خوابیدن نبودند، یا شب‌ها تا دیروقت در پی اخبار جدید به رسانه‌ها وابسته مانده بودند. این وضعیت منجر به تجربه‌ای از «زمان گسسته» یا Fragmented Time شده بود که در آن، مرزهای میان شب و روز، گذشته و حال، درونی و بیرونی تضعیف شده بودند. به تبع آن، ادراک مکان نیز متزلزل شده بود؛ خانه که معمولاً به‌عنوان فضای امن و پایدار شناخته می‌شود، اکنون به فضای اضطراب، لرزش و بی‌خوابی بدل شده بود. این پدیده تجربه^{۲۸} زمان در ترومای مزمن و هم‌چنین تأثیر ادراک «زمان-فضا»ی زیسته^{۲۹} را نشان می‌دهد (Ingold, 2000). در چنین وضعیتی، ادراک فضایی نه یک ساختار بیرونی، بلکه تجربه‌ای سیال، درونی و تحت تأثیر بدن و ذهن زخم‌خورده می‌شود. چنان‌که «توماس چورداس» (Csordas, 1990; 1994) می‌گوید، بدن آسیب‌دیده نه تنها حافظه^{۳۰} رنج را در خود نگه می‌دارد، بلکه

«واسطه درک فضا و زمان» نیز هست. در نتیجه، این اختلال در نظم زمانی و مکانی را می‌توان به مثابه بخشی از واکنش ادراکی به بحران اجتماعی و ترومای جمعی دانست که سبک زندگی، ضرب‌آهنگ‌های زیستی، و تجربه فضا را به‌طور کامل دگرگون می‌سازد.

در نتیجه با مجموعه یافته‌های کیفی و میدانی می‌توان گفت:

۱. تجربه بحران موجب بازتعریف بنیادین رابطه افراد با فضا و زمان شد؛ خانه‌ها دیگر مکان‌های امن تلقی نمی‌شدند و حتی صداها یا لرزش‌های معمول، بار تهدیدآمیز می‌یافتند.
۲. افراد دچار اختلال در ادراک زمان و مکان شدند که خود را به شکل بی‌خوابی، تعلیق در درک شبانه‌روز، و احساس بی‌مکانی نشان می‌دهد.
۳. حافظه تروماتیک پیشین (مانند: زلزله بم یا خاطرات جنگ) در تجربه فعلی فعال شد و به شکل یک حافظه مداخله‌گر در ادراک فضا و واکنش بدنی به محیط جاری درآمد.
۴. بسته شدن فضاهای فرهنگی، به‌ویژه موزه‌ها و مکان‌های عمومی، موجب خلأ در بازنمایی میراث، قطع پیوند با حافظه جمعی، و تضعیف حس هویت مکانی و اجتماعی شد.
۵. سبک زندگی پاسخ‌گویان دچار دگرگونی شد و نظم عاطفی، زمانی و اجتماعی آنان از تعادل خارج گردید، که این امر در تضاد با مفهوم فضای احساسی به مثابه فضای تعلق و ایمنی است.

نتیجه‌گیری

مطالعه مردم‌نگارانه حاضر نشان داد که بحران‌های اجتماعی و نظامی مانند جنگ، زلزله و پاندمی، تأثیرات عمیقی بر ادراک فضا، حافظه و زمان‌مندی زیسته افراد دارند. اضطراب بیش‌حسی، حافظه مداخله‌گر، و اختلال در نظم زمانی و مکانی، موجب شده‌اند که فضاهای روزمره از بسترهای امن به محیط‌هایی تهدیدآمیز و ناپایدار بدل شوند. تجربه زیسته افراد، به‌خصوص در شهر تهران، تحت تأثیر این پدیده‌ها بازتعریف شده است؛ به‌گونه‌ای که خانه، خیابان، و سایر مکان‌های شناخته شده تبدیل به فضاهایی متزلزل و معنادار در شکلی جدید شدند. هم‌چنین، بسته شدن فضاهای فرهنگی و عمومی به‌عنوان نهادهای حافظه جمعی و بازنمایی هویت، نه تنها موجب محرومیت نمادین و گسست ارتباطی با میراث فرهنگی شد، بلکه تأثیر مستقیمی بر سبک زندگی و حس تعلق مکانی شهروندان نهاد. این مطالعه تأکید می‌کند که در شرایط بحران، طراحی شهری و برنامه‌ریزی فضاهای عمومی باید بر مبنای درک عمیق از تجربه زیسته مردم و تأثیرات روانی و اجتماعی اضطراب فضایی صورت گیرد. در نهایت، بازاندیشی در معماری و سیاست‌گذاری شهری باید فراتر از ساختار فیزیکی فضا تعریف شود و به نیازهای عاطفی، روانی و حافظه‌ای جامعه توجه کند تا امکان بازیابی حس امنیت و هویت فضایی در شرایط مخاطره‌آمیز فراهم آید.

سپاسگزاری

در پایان نویسندگان بر خود لازم می‌دانند که از داوران ناشناس نشریه با نظرات ارزشمند خود به غنای متن مقاله افزودند، قدردانی نمایند.

درصد مشارکت نویسندگان

همه نویسندگان به یک اندازه در نگارش مقاله مشارکت داشته‌اند.

تعارض منافع

نویسندگان ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی و دقیق بودن آن در متن و انتهای مقاله، نبود تضاد منافع را اعلام می‌دارند.

1. Perceived space
2. Conceived space
3. Lived space
4. Intrusive memory
5. non-space
6. Sensory Anxiety
7. Hypersensitivity
8. Sensory Anthropology
9. Re-patterning of sensory perception after trauma
10. Sensory hypervigilance
11. Spatial perception
12. Non-place
13. Psychospacial rehabilitation
14. Spatial anxiety
15. Placelessness
16. Lived temporality

کتابنامه

- بلانچارد، کندال، (۱۳۸۷). مردم‌شناسی ورزش. (ع. حسن‌زاده و ح. قربانی، مترجمان). تهران: افکار.
- بناوند، یوسف، (۱۳۸۵). فاجعه و دانش بومی. تهران: پژوهشکده مردم‌شناسی.
- حسن‌زاده، علیرضا، (۱۳۹۴). «فاجعه و بازسازی فراساختاری هویت». در: ع. حسن‌زاده، ژ. مشیری، و خ. امامی (به‌کوشش)، انسان‌شناسی مرگ (صص. ۴۵-۶۰). تهران: پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری.
- حسن‌زاده، علیرضا، (۱۳۹۵). کودکان و جهان افسانه. تهران: افکار.
- سلیمی، مینو، (۱۳۹۶ الف). مردم‌شناسی روایت‌های زنانه از دوران دفاع مقدس. تهران: پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری.
- سلیمی، مینو، (۱۳۹۶ ب). مجموعه مقالات مردم‌شناسی میراث دفاع مقدس. تهران: پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری.
- سلیمی، مینو، (۱۴۰۳). کودکان جنگ. تهران: مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس.
- کتابی، احمد، (۱۳۸۴). قحطی‌های ایران. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

References

- Augé, M., (1995). *Non-places: Introduction to an anthropology of supermodernity*. Verso.
- Banavand, Y., (2006). *Disaster and Indigenous Knowledge*. Tehran: Anthropological Research Center. (In Persian)
- Blanchard, K., (2008). *Anthropology of Sport*. (A. Hassanzadeh & H. Ghorbani, Trans.). Tehran: Afkar. (In Persian)
- Bruner, J., (1991). "The narrative construction of reality". *Critical Inquiry*, 18(1): 1-21. <https://doi.org/10.1086/448619>
- Csordas, T. J., (1990). "Embodiment as a paradigm for anthropology". *Ethos*, 18(1): 5-47. <https://doi.org/10.1525/eth.1990.18.1.02a00010>
- Csordas, T. J., (1994). "Introduction: The body as representation and being-in-the-world". In: T. J. Csordas (Ed.). *Embodiment and experience: The existential ground of culture and self* (pp. 1-24). Cambridge University Press.
- Good, B. J. & Hinton, D. E., (2016). "Introduction: culture, trauma, and PTSD". In: D. E. Hinton & B. J. Good (Eds.), *Culture and PTSD: Trauma in global and historical perspective* (pp. 3-50). University of Pennsylvania Press. <https://doi.org/10.7202/1040153ar>

- Goodman, N., (1978). *Ways of worldmaking*. Hackett Publishing. <https://doi.org/10.5040/9781350928558>
- Graham, S., (2010). *Cities under siege: The new military urbanism*. Verso. <https://doi.org/10.1002/9781444395105.ch11>
- Hassanzadeh, A. & Asadzadeh, M., (2021). *Culture in the shadow of COVID-19 pandemic*. Research Center for Culture, Art and Communication.
- Hassanzadeh, A., (2015). "Disaster and the Structural Reconstruction of Identity". In: A. Hassanzadeh, Zh. Moshiri, & Kh. Emami (Eds.), *Anthropology of Death* (pp. 45–60). Tehran: Research Institute of Cultural Heritage and Tourism. (In Persian)
- Hassanzadeh, A., (2016). *Children and the World of Fairy Tales*. Tehran: Afkar. (In Persian)
- Herman, D., (2009). "Narrative ways of world making". In: S. Heinen & R. Sommer (Eds.), *Narratology in the age of cross-disciplinary narrative research*. De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110222432.1>
- Hoffman, S. M., (2002). "The monster and the mother: The symbolism of disaster". In: S. M. Hoffman & A. Oliver-Smith (Eds.), *Catastrophe and culture: The anthropology of disaster* (pp. 113–142). School of American Research Press.
- Ingold, T., (2000). *The perception of the environment: Essays on livelihood, dwelling and skill*. Routledge.
- Karimi, S. & Hassanzadeh, A., (2021). "An anthropological approach to ecological issues: A study of attitudes toward river pollution in Gilan Province, Iran". *The International Journal of Environmental Sustainability*, 17(1): 34–44. <https://doi.org/10.18848/2325-1077/CGP/v17i01/34-44>
- Ketabi, A., (2005). *Famines in Iran*. Tehran: Cultural Research Bureau. (In Persian)
- King, R., Lloyd, C. & Meehan, T., (2012). *Handbook of psychosocial rehabilitation*. Blackwell Publishing. <https://doi.org/10.1002/9781118702703>
- Kleinman, A. & Good, B. (2010). "Introduction to culture and depression". In: R. A. LeVine (Ed.), *Psychological anthropology: A reader on self in culture* (pp. 112–116). Wiley-Blackwell.
- Lanius, R. A., Harricharan, S., Kearney, B. E. & Pandev-Girard, B., (2025). *Sensory pathways to healing from trauma*. The Guilford Press.
- Lefebvre, H., (1991). *The production of space* (D. Nicholson-Smith, Trans.). Blackwell.
- Lefebvre, H., (2009). *State, space, world: Selected essays*. University of Minnesota Press.
- Low, S. M., (2010). *On the plaza: The politics of public space and culture*. University of Texas Press.
- Low, S. M., (2017). *Spatializing culture: The ethnography of space and place*. Routledge.
- Low, S. M. & Lawrence-Zúñiga, D. (Eds.). (2003). *The anthropology of space and place: Locating culture*. Blackwell.
- Middleton, S., (2014). *Henri Lefebvre and education: Space, history, theory*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203070666>
- Rosaldo, M. Z., Lamphere, L. & Bamberger, J., (1974). *Woman, culture, and society*. Stanford University Press.

- Rosaldo, R., (2014). *The day of Shelly's death: The poetry and ethnography of grief*. Duke University Press. <https://doi.org/10.1215/9780822376736>
- Salimi, M., (2017a). *Anthropology of Women's Narratives from the Sacred Defense Period*. Tehran: Research Institute of Cultural Heritage and Tourism. (In Persian)
- Salimi, M., (2017b). *Collected Anthropological Papers on the Heritage of the Sacred Defense*. Tehran: Research Institute of Cultural Heritage and Tourism. (In Persian)
- Salimi, M., (2024). *Children of War*. Tehran: Center for Sacred Defense Documents and Research. (In Persian)
- Syed, M. H., Akhtar, S. S. & Usmani, B. D., (2011). *Concise history of Islam*. Vij Books India Pvt Ltd.
- Van der Kolk, B. A., (2014). *The body keeps the score: Brain, mind, and body in the healing of trauma*. Penguin Publishing Group.
- Young, A., (1995). *The harmony of illusions: Inventing post-traumatic stress disorder*. Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400821938>